

Kapitoly z lexikologie současné češtiny

Kapitoly z lexikologie českého jazyka

Slovo jako jednotka slovní zásoby -pokračování

Dagmar Strejčková

LEXÉM

- Př. *nosím, nosíš, nosil jsem, budu nosit ...*
(slovní tvary formálně různé, spojuje je jeden lexikální význam)
- Lexikologie klade důraz především na lexikální významy → LEXÉM
- Lexém je abstraktní jednotka lexikálního systému nadřazená všem svým konkrétním manifestacím v řečových řetězcích, tj. zahrnující u ohebných slov všechny gramatické tvary (např. *kupuji, kupuješ, bude kupovat...; maminka, mamince, maminkou...*)

LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA

- Označení je používané většinou synonymně s termínem lexém
- Lexikální jednotky mohou být i víceslovné
- Víceslovnými lexikálními jednotkami jsou **víceslovná pojmenování a frazémy**
- Zvratné *se* - větný člen – samostatná lex.jednotka
  - součást zvat. slovesa -nesamostatný morfém formálně dvoučlenné lexikální jednotky

POJMENOVÁNÍ A SLOVO

- Řeč – akty pojmenovací a usouvztažňovací
  - Výsledek aktu pojmenovacího – POJMENOVÁNÍ
  - Výsledek aktu usouvztažňovacího – VÝPOVĚĎ
(i víceslovná pojmenování)
  - slovo – jednotka lexikální
  - věta – jednotka syntaktická
- > pojmenování je základní funkcí slova, výpověď je základní funkcí věty

POJMENOVÁNÍ – forma jednoho slova i forma víceslovná
(sousloví, víceslovná spojení, frazémy)

VÍCESLOVNÁ POJMENOVÁNÍ

- Slova v těchto jednotkách jsou vázána skladebními vztahy
- Podle významu a vázanosti členů rozlišujeme pojmenování sdružená a frazeologická

A. Pojmenování sdružené - sousloví

- Ustálená spojení slov s jednotným významem
- Ustálenost
- Volné spojení – v určitém sdělení, platnost tímto sdělením omezena
- Př. *kolo – moje, nové, bílé, rozbité*
- Nejde o vznik nové lexikální jednotky, přídavná jména mohou být zaměněna synonymy (*rozbité, zničené, polámané, poškozené kolo*)
- Sdružené pojmenování – není omezeno na určité sdělení, slova v něm jsou vázána a nemohou být zaměněna synonymy, tvoří lexikální jednotku (*jízdní kolo, vodní kolo*)

- Až na výjimky zřetelně motivovaná
- Skládají se z části určované a z části určující (*číslo jednotné, trojúhelník pravoúhlý*)
- Vztah determinační
- Určující člen z významového hlediska specifikuje a diferencuje obecný význam určované jednotky
- Podle počtu plnovýznamových slov – dvouslovná (*ozubená dráha, samočinný počítač*) a víceslovná (*nádržka ostřikovače čelního skla, základní úhel předstihu*)

1. Sdružená pojmenování substantivní

- a) shodný adjektivní přívlastek a jméno:
osobní vlak
  - produktivní typ
  - Př. *závodní kuchyně, hrubá mouka*
  - Odborná oblast: *kliková hřídel, řadicí páka, valivé ložisko, digitální hodiny*
  - *Archimedův zákon, Pythagorova věta, Ludolfovo číslo*
  - Sousedí se zkratkou: *c vitamin, RH faktor*

- Přívlástek v sousloví může mít i formu postupně rozvíjející: *druhá světová válka, druhá signální soustava*
- V některých případech obrácené pořadí členů (subst. + adj.): *kyselina sírová, kysličník uhličitý, lučavka královská, prvosenka vyšší, tis červený, včela medonosná, vlaštovka obecná*

■ **b) shodný substantivní přívlastek a jméno:**
sýkora koňadra

- První člen určován, druhý určující: *řepa cukrovka, hřib satan, trnovník akát, káně myšilov, tetřev hlušec, medvěd brtník*

■ c) jméno a neshodný přívlastek

- Neshodný přívlastek v genitivu: *rovnice přímky, odpor vzduchu, trest smrti, stupnice tvrdosti*
- Neshodný přívlastek v instrumentále: *vrh koulí, hod diskem, sváření plamenem*
- V předložkovém pádě: *skok do výšky, skok o tyči, rovnice o dvou neznámých, postavení mimo hru*

2. Sdružená pojmenování slovesná

- a) sloveso a předmět: *dávat pozor*
- př. *brát ohled, mít radost, dělat potíže aj.*

- b) sloveso a příslovečné určení: *vrhat kouli*
- př. *střílet z děla, běžet naprázdno, hrát nerozhodně*

3. Sdružená pojmenování příslovečná

- Př. *slovo od slova, tváří v tvář, stůj co stůj, chtě nechtě, křížem krážem, třesky plesky aj.*

Slovo a sousloví

- Vztah sdruženého pojmenování a slova se projevívá zřetelně tam, kde obě jednotky existují vedle sebe jako synonyma:
- Podle slohových příznaků:
  - a) rovnocenná: *učitel češtiny – češtinář, hokejová hůl - hokejka*
  - b) stylově různá: *zasedací místnost – zasedačka, zlepšovací návrh - zlepšovák*

B. Pojmenování frazeologická

- Frazeologismy – víceslovná ustálená pojmenování s přeneseným (obrazným) významem
- Ustálenost – základní podmínkou frazeologismů, projevuje se nezaměnitelností jejich slovního obsazení
- Slova ve frazeologickém pojmenování ztrácejí svůj původní význam a nabývají významu vázaného na frazeologismus
- Souhrn frazeologismů tvoří **frazeologii**

1. Podle rozsahu frazeologizace:

- a) spojení s jedním frazeologickým členem:
vlčí mák
- Frazeologizovaným členem je adjektivum *vlčí* (má jiný význam než ve spojeních *vlčí kožešina, vlčí zuby ...*)
- Př. *krátký rozum, železné zdraví, zlatá mládež, koňská dávka, slepé střevo, mléčné zuby, Rudé moře, Tichý oceán*

- b) frazeologizovaná jako celek: *bílá vrána, ukázat paty*
- Celistvost významu se projevuje v tom, že je možno uvést k nim jednoslovné ekvivalenty: *ukázat paty – utéci, bílá vrána – výjimka*
- Př. *pěkný ptáček, modrá krev, husí kůže, kuří oko, tvrdý oříšek, pastušší tobolka, zlatý déšť, paví oko, Mléčná dráha, Velký vůz*
- **Idiomy:** frazeologické jednotky typické pro určitý jazyk a do jiného jazyka nepřeložitelné, př. *z čista jasna, ani vidu, ani slechu, na jedno brdo*

a) Slovnědruhová příslušnost klíčového slova

- substantivní: *psí víno, Achilova pata, kočičí stříbro*
- adjektivní: *zelený jako sedma, mazaný všemi mastmi, chudý jako kostelní myš*
- slovesné: *dělat cavyky, vzít nohy na ramena, hrát komedii*

b) Slovnědruhov^á platnost ekvivalentu

- substantivní: *čínská zed', jablko sváru*
- adjektivní: *na jedno brdo, samý sval, každý pes jiná ves, ani ryba, ani rak, pod psa*
- slovesné: *lovit v kalných vodách, pustit k vodě, držet nad vodou*
- příslovečné: *do morku kostí, z bláta do louže, prašť jak uhod', z jedné vody na čisto*
- předložkové: *ve světle, po linii*
- částicové: *na neštěstí*
- cistoslovečné: *čert to vem*

3. Strukturní třídění

- Nejmenší frazeologickou jednotku tvoří předložkové pády jmen
- Př. *v kostce, vzhůru nohama, od oka, bez obalu, mimo pochybnost*
- Frazeologismy přirovnávací: *kluk jako buk, ruce jako lopaty, den jako ze zlata, červený jako rak, bledý jak stěna, ostrý jako břitva, hluchý jako poleno, lže, jako když tiskne, spí jak dudek, mlčí jak hrob, mluví jako kniha*

■ **Frazeologismy koordinační:** *krev a mléko, zuby nehty, v pátek i ve svátek, za hory a doly, hej počkej*

■ **Frazeologismy determinační:**

■ - přívlastkové: *krokodýlí slzy, krkavčí otec,*

■ - předmětné: *přijít o krk, prolomit ledy, malovat čerta na zed'*

■ - příslovečné: *píchat do vosího hnízda, obrátit na ruby, táhnout za jeden provaz*

Rčení, pořekadla, přísloví, pranostiky

- Slovesné a větné frazeologismy se sblíží s jinými ustálenými větnými obraty, které však nemají pojmenovávací funkci.
- **RČENÍ (úsloví)**
- Jedná se o frazeologismy, jejichž klíčovým slovem je sloveso.
- Lexikální jednotka
- Př. *Mluvit do větru, dělat z komára velblouda, vzít vítr z plachet, mít vysoko do žlabu* apod. (různá forma klíčového slovesa)
- Př. *Teče mu voda do bot, jde to jako na drátkách, uhodila kosa na kámen* (ustálená větná podoba)
- Rčení se vždy začleňuje do projevu a podle kontextu se mluvnicky mění

■ POŘEKADLA

- Od rčení se liší tím, že mají stálou neměnnou podobu
- Pořekadla jsou průpovídkami situačními nebo charakterizujícími osoby
- Často veršová podoba
- Př. *My o vlku a vlk za humny. Dočkej času, jako husa klasu. My o koze, on o voze. Já nic, já muzikant. Jak k dílu, tak k jídlu. I mistr tesař se utne. Není dýmu bez ohně.*

■ PŘÍSLOVÍ

- Krátké průpovědi s mravním, etickým naučením.
- Mají smysl samy o sobě a nepotřebují kontext, obsah platí za všech okolností, proto je slovesný tvar v příslovích atemporální.
- Př. *Kdo šetří, má za tři. Bez práce nejsou koláče. Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlépe. Lež má krátké nohy, daleko nedojde. Jaký pán, takový krám. Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá. Všude dobře, doma nejlépe.*

■ PRANOSTIKY

- Podávají zkušenosti o přírodních jevech, obvykle o počasí.
- Př. *Na Nový rok o slepičí krok. Lucie noci upije, ale dne nepřidá. Medardova kápe čtyřicet dní kape.*
- Rčení – plně se mluvnicky přizpůsobuje textu
- Pořekadla – těsně užitím vázána na situaci
- Přísloví – platnost nezávislá na kontextu (používá se ho jako analogie, jako vystižení podobné situace)

■ OKŘÍDLENÁ SLOVA (živá slova)

- Sentence historických osob, spisovatelů nebo literárních postav, které se váží k určité konkrétní situaci
- Využívá se jich v doslovné citaci, často v původním jazyce
- V původním jazyce: *Heureka!* (Našel jsem.) *Hannibal ante portas!* (Hannibal před branami.) *Veni, vidi, vici.* (Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem.)
- V překladu se citují: *A přese se točí! Neruš mých kruhů! Být či nebýt?*

Děkuji za pozornost